

NYELVI TALLÓZÁS FELSŐ-IPOLY MENTE TÖRTÉNETI HELYNEVEI KÖZÖTT¹

Bevezetés

A határ-, illetve a dűlőnevek beszédes tanúi a múltnak. A földrajzi nevek eredeti jelentésükben sokszor évezredes emlékeket őriznek, ezért szakszerű gyűjtésük és lejegyzésük szükségszerű. Az Ipoly mente földrajzi nevekben gazdag, az itt élő emberek változatosan nevezték el a természeti alakulatokat. Viszont alig akad névtanós kutató, aki ezen a tájegységen gyűjtéseket végzett volna. A magyar névtudományt viszont a határon túli kutatások eredményei is gazdagítják. Kivételt képez Török Tamás munkássága, aki az Ipoly mente helynevei első kötetében szülőföldje, az Alsó-Ipoly mente 13 településének és egy elpusztult majorságának névanyagát már össze is gyűjtötte, címe *Ipoly mente helynevei. Adattár. 1. kötet. Alsó-Ipoly mente* (2011). Fontos feladat viszont a Felső-Ipoly tájegységeinek helynévgyűjtése is. Az említett kutatóval együtt közösen vállaltuk fel a tájegység helyneveinek összegyűjtését. A vizsgált területen még Telekiné Nagy Ilona dolgozott hallgatóival, és adta ki Terbeléd földrajzi neveit (*Terbeléd földrajzi nevei*, Nyitra, 1994). Kutatómunkám során 15 itt levő település történeti helyneveit sikerült összegyűjtenem, melyek a következők voltak: Vilke, Panyidaróc, Kalonda, Rapp, Kismúlyad, Terbeléd, Ipolynyitra, Ipolybolyk, Pinc, Fülekpilis, Fülekkovácsi, Füleksávol, Bolgárom, Nagydaróc, Béna.

Kutatásaim során sokféle térképet láttam, a dűlőnevek különböző feltüntetési gyakorlatával találkoztam. Sokáig a határrészek neveit az eredeti névadás szerint, de szlovák vagy cseh ortográfiával jegyezték le, majd fokozatosan a magyar eredetű megnevezéseket szlovákra is lefordították. Mivel a térképek névanyaga a helynévkutatás egyik fontos forrása, a kutatás során a járási térképészeti hivatalokban levő kataszteri térképeket vettem szemügyre először. A losonci járási levéltárban találtam meg a XIX. századi telek- és birtokkönyveket, valamint a kataszteri térképeket. Az új Alaptérképet (Základné mapy), melyen a mikrotoponímiai anyagot a szlovák nyelv szabályaihoz igazították, szintén megvizsgáltam. Az 1920-as évek idején használatos kétnyelvű telekkönyvi térképek (Pozemkoknižné mapy) a 19. század végi és a 20. század eleji magyar kataszteri felmérések alapján készültek, amelyek a korabeli népi neveket meglehetősen

¹ Készült a Visegrádi Alap Ösztöndíjprogram (Visegrad Scholarship Program 2017–2018) támogatásával

híven tükrözték. A PM-térképek általában az 1920-as évek végén készültek, névanyagukat tekintve átveszik a magyar helyneveket, de néhány esetben szlovák fordításokat is közölnek. A legtöbb esetben ezek a térképek nem is fordították le a neveket. A legújabb (cseh)szlovák kataszteri térképek (Katastrálne mapy) az 1970-es évektől napjainkig használatosak. Ezek már csak szlovák bejegyzéseket tartalmaznak. Magyarország három katonai felmérésének anyagát a budapesti Hadtörténeti Múzeum Térképtárában őrzik. Ezek szemügyre vétele után az Országos Széchenyi Könyvtár Térképtárában találtam meg a települések kataszteri térképeit az 1850-es évekből, valamint a színes birtokvázlatokat az 1860-as évekből.

A múlt század 60-as éveiben Pesty Frigyes történettudós kezdeményezésére hatósági segédlettel községenként összeírták a földrajzi neveket, – vagy ahogyan nevezték – a hely- és dűlőneveket. Pesty az országos méretűre tervezett gyűjtés előkészítéséhez 1862-ben fogott hozzá. Elgondolását két nagy tekintélyű tudományos társaság, az Akadémia és az Erdélyi Múzeum Egyesület is felkarolta. A nagyszabású munkához azonban meg kellett nyernie a hivatalos szervek, a Magyar Királyi Helytartótanács és az Erdélyi Főkormányzóság támogatását is. E hivatalok – belátva a kezdeményezés fontosságát – vállalkoztak arra, hogy az ország közigazgatási apparátusának felhasználásával megszervezik a gyűjtést (Hoffmann–Kis 1996: 3). Gyűjtésem során mind a 15 település helynévleírását sikerült elvégezni Pesty hatalmas adattárából.

Tanulmányomban a XIX. századi nyelvi állapotot, a földrajzi helyhez kötött nyelvi identitást vizsgálom meg nyelvi elemzésen keresztül, egy szűkebb keresztmetszetben. Pesty Frigyes gyűjteménye alapvető történeti és nyelvészeti forrásanyag. A magyar nyelvtudomány egyik feladata a határokon túli anyagok kezelhetősége, közzététele. Azért tartom fontosnak felkutatni ezt a történeti forrást, mert a mai, modern helynévkutató számára szinte megkerülhetetlen a Pesty-féle gyűjtés. Meggyőződésem, hogy a szlovák helységneveket, a szlovák nyelvű bejegyzéseket is figyelembe véve hatékonyabban tudja ezt elvégezni egy szlovákiai magyar nyelvész, hiszen Nógrád megye bizonyos szeletei a mai Szlovákia területére esnek, így szlovák leírások vagy szlovák helynévmegjelölések is előfordulhatnak benne. Pesty Frigyes az ország minden tájáról beérkező kérdőíveket 15 éven át tanulmányozta, megyénként rendezte és értékelte. A nem kielégítő feleleteket küldő helységek elöljáróit a Helytartótanács ismételt válaszadásra kötelezte. Ennek ellenére nagyon sok település hiányzik, vagy ha meg is van, hiányos, csonka a közzététele. Sok esetben nem tudjuk, meddig tart a névtest, a térszíni formára vagy a művelési ágra utaló szó. Az Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattárában fellelhető, illetve mikrofilmen hozzáférhető, 63 vármegye által beküldött 28 365 fólió egyedi kézírásos formájában 35 000 oldalt tesz ki. Hajdú Mihály megemlíti, hogy először az 1950-es években hallott fölbecsülhetetlen értékeiről Lőrincze Lajostól, aki szomorúan állapította meg, hogy senki nem hasznosítja a hatalmas anyagot, pedig a neveken kívül nyelvjárási, néprajzi, településtörténeti szempontból is hallatlan becse van. Hajdú szerint a magyar tudomány feladata lenne a határokon túli területeknek az ere-

detível teljesen megegyező, tehát betűhív anyagának közlése, a felhasználást megkönnyítő, megfelelő mutatókkal együtt. Célunk lehet tehát a határokon túli területek Pesty-anyagának teljes megjelentetése is.

Bognár András szerint e gyűjtemény hazánk legnagyobb és legértékesebb dűlőnév-archívuma más írott források mellett. Számos leírásában figyelembe vették és megtartották az akkori helyesírás minden jellegzetességét, még az egy-egy szövegegységen belül mutatkozó következetlenségeket is – akár magyar, akár idegen nyelvű szövegről van szó. Figyelembe vették a magánhangzók-mássalhangzók hosszúságát-rövidségét, a szerb-horvát és a szlovák szövegek sajátos ékezetét és a központozás minden jegyét. Szorosan követi az eredeti kézirat rendjét. Az idegen nyelvű szövegrészek közül csak a latin anyagot fordították magyarra, a délszlávot, a németet és a szlovákot nem (Bognár 1984b: 9). Sokszor találkozunk olyan esettel is, hogy egy-egy adat (név) több nyelven is szerepel, vagy ugyanannak a tereptárgynak különböző nyelveken is van – nem azonos, ill. egyik nyelvről a másikra fordított – neve. Ilyenkor minden nyelven felvették a lejegyzők az adatot a mutatóban. Pl. *Szigetzsép* esetében: *Mali dugatské – Langtheilacher* és *Langtheil acker* (Bognár 1984b: 10). A többnyelvűség megjelenésére számos példát találunk Bognár könyvében (*Hont vármegye és kiegészítések*). A kataszteri térképek anyaga is háromféle lehet nyelvi szempontból:

- a) magyar nyelvű: 1864 (K1), 1884 (K2), 1902 (K3)
- b) túlnyomórészt (kétnyelvű) szlovák–magyar nyelvű az 1971-ben kiadott Evidenčné mapy (EM)
- c) csak szlovák nyelvű az 1987-ben kiadott Základné mapy (ZM)

A fentiek tükrében sajátos, egyedi kategóriákat állítottam fel a helynevek nyelvi vonatkozásában. Ezek a következők:

- a) A magyar helyneveket lefordították szlovákra és mindkét alakot közlik. Pl. Terbeléd esetében: *Patak – Potok (Babský potok)*, *Nagyrét – Veľká lúka*, *Hidegkút – Studená studňa*, *Úrrét – Panská lúka*, *Malompart – Mlynský breh stb.* Többnyire tehát az Evidenčné mapy tartalmazott magyar–szlovák fordításokat. Ezek a példák is onnan valók.
- b) A név csak szlovák alakban szerepel. Pl. Ipolynyitra esetében: *Závoz*, *Jakubka*, *Jahodná*, *Plotisko*, *Boľkovské vinice*, *Janov vrch*, *Pustatina*. Persze nem zárhatjuk ki, hogy ezeknek a neveknek voltak magyar előzményeik, de az Alaptérképeken (Základné mapy) már csak szlovák alakban vannak feltüntetve.

- c) Mondat formájában magyarázza meg az abba épülő szlovák neveket. Pl. Panyidaróc esetében: „A községnek ezen mellék neve panyi mely tót szó magyarul urat jelent. Hihető onnét származott mert a községet több földes urak lakják. A községnek van szőlője is de á borától elválík a fog”.
- d) A szlovák név beépül a magyar szövegkörnyezetbe, és nem fordítják le. Pl. Vilke esetében „A Rétek nevei: város rétje, tórét töbnyire vizállás, baksa, dócze, vetské, nagy nyilas, kis nyilas, Föld. Kertallya dűlő, kápolna czédula, szurdok fele, halgató, dolinya, káposztás, füzes dűlő patakra járó, past, nagy berek, czikkelyes, vonnok, talfás, kerekötő, csabacz, templom dűlő, közep-ső uraságjáró, előpatak ganajosbércz, akaczos, csonka ortés hosszúbércz, koszoslieska. Erdő. Ronnok, nagyerdő, veresföld, ?bányik, jesznenye, kecske mezeje, nagy parlag, mohabárcz, konczbércz, trencsok.”² Jól látható, hogy a felsorolásban a magyar nevek mellett szlovák helynevek is előfordulnak.
- e) A magyar neveket használják szlovák szerkezetben is: *Papšora, Na Tópart, Kinčeš, Tópart*³.
- f) Csak megmagyarázzák a szlovák név jelentését, de nem fordítják le magyarra. Pl. Apátmarót leírásánál a következő esetek sorolhatók ide: „*Podbreki* szántó földek, azért hivatnak, hogy hegy alatt feküsznek. *Nap-koropiszkanci*, azért mert kenderesek felett léteznek. *Dlhje honbje* ezek hosszaságoktól így hivatnak” (Bognár 1984b: 41). Településeimnél nem találkoztam hasonló esettel.
- g) Külön utalnak a lejegyzésben a szláv, ill. szlovák lakosság jelenlétére, de ilyen nevű helyneveket nem sorolnak fel. Pl. „A községnek mintegy két-száz év előtt *Velike* vót á neve, és innen úgy látszik hogy akkor még tót ajkú testvérek lakták, azonban ennek alapos nyomára akadni nem lehet” (Vilke esetében).
- h) Csak a szláv vagy szlovák helységnevet magyarázza meg a leíró. Pl. „A helység neve Bácsfalú, tótul Báčove honét ezen elnevezést vette nem tudatik” (Bognár 1984b: 43).
- i) A település teljes leírása csak szlovák nyelven történt. Pl. Badin esete: *Opis obci dolní Badín* (magyarul: Badín község leírása). Az is előfordult, hogy két leírást készítettek a válaszok visszaküldésénél, amelyek többnyire fedték egymást.
- j) Ingadozik a kis- és nagybetű a magyar névben (ezáltal felvetődik, hogy valóban tulajdonnév-e). Pl. Sávoly esetében: *bozita fele, lengyel útja, csirincz, Csurgó, almás, nagy völgy, völgykert, Kovács szölleje, Kenderföld*.

2 Az eredeti, betűhű leírásnak megfelelően közlöm Pesty kérdőívéből.

3 A példák Terbeléd kataszteri térképein szerepelnek ilyen alakokban.

- k) A leírásban latin bejegyzés is található: *Non kitmittan te Tonet bene literis mihi.*
- l) Új motiváció alapján új nevet alkottak. Pl. Terbeléd kataszteri térképén: *Topološ* (a szomszédos, lázi Topolyos alapján), *Pod činžakom*, *Pod Uhri-nom*, *Za strediskom* stb. (Telekiné N. 1994: 14).

A dűlőnevek nyelvi-névrendszertani elemzése

Alábbi fejezetemben a vizsgált települések helyneveinek szerkezeti és lexikális-morfológiai elemzését végzem el Pesty névtára nyomán. A dolgozat terjedelmi korlátai okán nem törekedhettem a teljes anyag, tehát a kataszteri térképek, a birtokvázlatok anyagának és a katonai felmérések anyagának közlésére, de az egyes kategóriákat igyekeztem több példával szemléltetni. A helyes kategóriák felállításában nagy segítségemre volt Tóth Anita dolgozata (*Bihar vármegye dűlőneveinek nyelvi elemzése Pesty Frigyes gyűjteménye alapján*, Debrecen, 2007). Itt szeretném megemlíteni, hogy a felvidéki névtani dolgozatok között tudomásom szerint egyedülként Török Tamás adattára tartalmaz adatokat Pesty helynévtárából (lásd *Ipoly mente helynevei, Adattár, 1. Kötet Alsó-Ipoly mente*, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2011, 144 p.). Ezeket a dűlőneveket a Hoffmann István által kidolgozott szempontrendszer és elemzési módszer alapján vettem vizsgálat alá. A már mások által kipróbált módon végeztem el a névanyag funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai, valamint történeti szempontú elemzését. Az általam vizsgált dűlőnevek között egyrészes és kétrészes elnevezések is találhatók. A magyar eredetű (belső keletkezésű) nevek között nagyobb számban képviseltetik magukat a kétrészes nevek.

A szerkezeti elemzés

Hoffmann István modellje a szerkezeti elemzésen belül három vizsgálati szintet különít el: funkcionális-szemantikai, lexikális-morfológiai és szintagmatikus szinteket (Hoffmann 1993). Dolgozatomban csupán a funkcionális-szemantikai és a lexikális-morfológiai leírásra vállalkozom.

a.) A funkcionális-szemantikai vizsgálat

Minden névadási aktus szemantikailag tudatos, tehát motivált. A természetes névadásban a denotátumok sajátosságai fejeződnek ki. Keletkezésekor minden név leíró jellegű: a névadás alapjául szolgáló motívumok, szemantikai kategóriák közvetlen vagy közvetett formában jelennek meg benne (Hoffmann 1993: 43, Tóth 2001: 131).

Funkcionális névrésznek nevezzük a helynév hangsorának minden olyan egységét, amely a névkeletkezés szituációjában a megjelölt denotátummal kapcsolatos bármiféle szemantikai jegyet kifejez. A funkcionális-szemantikai elemzés során a névben található nyelvi elemeket a helynév jelentésének magvát adó denotatív jelentéshez való viszonyukban vizsgáljuk. A névrészek névelemekből állnak. Ezek közé sorolhatók: a névbe tartozó lexémák és a névalkotásban szerepet játszó toldalékmorfémák. A helynevek névrészeinek három funkciója lehet: megjelölik a hely fajtáját, megnevezik magát a helyet, kifejezik a hely valamely sajátosságát (Hoffmann 1993: 43–45).

A. A hely fajtájának megnevezése: földrajzi köznévi névrészek

Bármely nyelv helyneveinek többsége olyan név, melyben a jelölt hely valamilyen jellegzetessége fejeződik ki (Tóth 2007: 11).

1. A vizsgált dűlőnévanyagban összesen 4 elnevezés jött létre helyfajta megjelölő funkciójú földrajzi köznévből: *Szőllők, Folyó, Földek, Puszta*. Az ilyen típusú neveknek csak kevés emléke maradt fenn, hiszen ezek a helynevek csak olyan területen lehetnek állandóak, ahol a földrajzi köznév megkülönbözteti a helyet a határ más részeitől.

2. A földrajzi köznevek leggyakrabban kétrészes nevek második névrészeként, sajátosságot kifejező előtaghoz kapcsolódva szerepelnek. A leggyakrabban a *dűlő* földrajzi köznév fordul elő (pl. *Templom dűlő, Közep dűlő, Érfeletti Dűlő* stb.), de találunk szép számmal példát a *rét* földrajzi köznévre is (kétrészes és egyrészes nevekben is előfordul): *Templomrét, Ipolyra járó rét, Gyalogúttájarét, Rétpótlás, Láz Rét, Török Rétek, bika rét, földrét, pap rét, rövid rétek, Pappi rétek allya, Ivánnék Nagy rétek, Káposztás rét, Kaszálló rét, Rétre járó, ortvény rét, Kis Nagy Rét, Kapitány Rét, város rétje*. Előfordulhat egyrészes név második névelemként is: *Füleprét, Boknirét, előrét* stb. Nehéz megállapítani, hogy ezekben a nevekben meddig terjed a névtest. Kázmér Miklós szerint a *dűlő* névelem kezd kiszorulni a helynevekből és helyette újabban a *föld* elnevezéssel találkozunk (Kázmér 1957: 28). Pl. *Köles földek, Balog János földje*.

3. A földrajzi köznévi névrész megnevező funkciójú előtaghoz is kapcsolódhat: *Mező dűlő, Puszta Templom, Kertalja dűlő*.

B. Megnevező szerepű névrészek

Megnevező funkcióban mindig valódi helynév áll. Ez a név egy új név részeként ugyanazt a szerepet tölti be, ami egyben eredeti helynévi jelentése is: a denotátumra való utalást (vö. Hoffmann 1993: 47). Ha a helynévrendszer tagjaihoz előtagként sajátosságot kifejező nyelvi elemek kapcsolódnak, akkor a korábbi helynév az új helynévben megnevező funkcióba kerül. A vizsgált korpuszban számtalan olyan elnevezés jött létre úgy, hogy a megnevező funkcióban a *-kis*,

-nagy, -alsó, -felső (-fölső) melléknevek állnak. Ezek mindegyike kétrészes név: *Kis Kertek, Kis béna puszta, kis hegy, kis bucsony, Nagy Bucson, Nagy pallag, Nagy út allya, Nagy Bujár*. Olyan esetek is voltak, amelyekben egyszerre áll azonos funkcióban az ellentétet kifejező melléknévpár: *Kis és Nagy keresztúri határ*. Az előbbiek minden esetben a méretre vagy az elhelyezkedésre utalnak és oppozícióban állnak. Tóth Anita szakdolgozatában megemlíti, hogy a *dűlő* úgy is szerepelhet, hogy elől áll a szövegkörnyezetben, pl. *Dűlő: Cigány Kert, Dűlő Virág rét, Dűlő Rózsáshegy* (Tóth 2007: 13). A köznév azért szerepelhet a helynév előtt, hogy nyomatékosítsa az objektum helyfajtáját, így felmerülhet az a kérdés, hogy az elől álló dűlőformák mennyire tekinthetők ténylegesen a név részének. Vizsgált anyagomban ilyenre nem találtam példát. A sajátosságot kifejező névrészek között találunk helyzetviszonyító nyelvi elemekre (*Külső Kálnói útra, Belső Kálnói útra*) is példát.

C. A hely sajátosságát kifejező névrészek

A hely sajátosságát kifejező névrészfunkciók szemantikailag sokfélék lehetnek (vö. Hoffmann 1993: 48).

1. A hely tulajdonságára utaló névrészek

1.1. A hely érzékszervi(nek vagy érzékeléssel felfogott) tulajdonsága

1.1.1. A hely mérete, kiterjedése

Egy településen belül a *kis-nagy, hosszú-rövid* névpárok sűrűn előfordulhatnak: *rövidek, hosszak, rövid rét, Hosszú rét, hosszú pallag, hosszúbércz*. A *Rövid* is kétrészes név lehetett eredetileg, csak elliptikus változáson ment keresztül (Tóth 2007: 14).

1.1.2. A hely alakja

Az Ipoly mentén a felszínformák elnevezése a dűlőnevek körében ritkán történik külső formájuk alapján. A legtöbb esetben képzetlen és képzett melléknév áll e névrész funkcióban, összesen 9 elnevezésben: *Lapos dűllő, lapos szantó földek*, (a *lapos* melléknév 2 esetben fordul elő), *hegyes* (a *hegyes* melléknév csak 1 esetben), *Görbe* (a *görbe* melléknév 1 esetben).

1.1.3. A hely színe

Felszínforma elkülönülhet színével a környezetétől. A vizsgált anyagban csak 1 ilyen elnevezéssel találkozunk: *Fekete víz*.

1.1.4. A hely egyéb külső (érzékszervi) jegye

A vizsgált dűlőnevek körében egy elnevezés tartozik ide: *Nyílásoldal*.

1.2. A hely állapotára utaló névrészek

1.2.1. A hely állapota

Az efféle elnevezés ritka a névkincsben, hiszen összesen csupán 1 adatot találtam: *Pusztai szőlők*.

1.2.2. Környezetének vagy magának a helynek az anyaga, ill. az ott lévő jellegzetes anyag

Ebben a kategóriában találjuk meg a *Nagy Homok* helynevet Kalonda esetében.

1.2.3. A hely funkciója, működése

Egy- és kétrészes nevekben ez a szemantikai jegy egyaránt előfordul. A névanyagban nem találtam erre példát.

1.2.4. A hely egyéb tulajdonsága

2 kétrészes, e szemantikai sajátosságot kifejező helynévre találunk példát a vizsgált anyagban: *Nagynyilasrét*, *nyilas*, *Nagy út allya és nyilas*. A *Nyilas*, *Nyilus* ~ *Nyilas* dűlőnév jelentése, hogy a dűlő mellett, ill. a kérdéses dűlőben fekvő földdarabot nyílászárattal osztották szét (vö. Lőrincze 1947: 16).

2. A névrész kifejezi a hely viszonyát valamilyen külső dologhoz, környékhez

2.1. A hely viszonya valamilyen tárgyhoz, élőlényhez

2.1.1. Az ott lévő növényzet

A vizsgált anyagban nagy számban fordulnak elő azok a dűlőnevek, melyek az ott lévő növényzetről kapták nevüket. E szemantikai sajátosság főleg kétrészes nevekben jelenik meg, de előfordul egyrészesekben is: *Káposztás kert*, *káposztás*, *Káposztásra járó*, *káposztások*, *Káposztásföld*, *Kenderes*, *Kendergát*, *Kender föld*, *kender aztató*, *nagy berek*, *menyecske berek*, *kis berek*, *Berek oldal*, *Rózsás*, *Cseres*, *Cseres alja*, *boróka*. A példákból világosan kitűnik, hogy sok bennük a *fanév*. Legnagyobb részük -s melléknévképzővel szerepel.

2.1.2. Az ott lévő állatvilág

Az alábbi példák sorolhatóak ide: *Róka Bik*, *róka lyuk*, *Róka lyuk partja*.

2.1.3. Az ott lévő épület, építmény vagy annak a része

Ha egy magában álló épület emelkedik ki a határ egyéb tényezői közül, akkor az földrajzi köznévvé válik (Benkő 1947: 31). Inkább kétrészes nevek jellemzőek erre a csoportra: *major, malom alatti rétek, Malomárok, malom pataka, Malom allya, malomgyep*, (a *malom* közszó 5 példában fordul elő), *lvókiskút, forrás kút, Marhaitatókútnál, Závokút köze, Ványinkút kútköze, Ortvanyok villem kút felett, Isten Kút, Pap kút sorja, Török kútja* (a *kút* 9 helynévben fordul elő), *templom dűlő, templomfüldje, Templom felett*.

Középkori templomok emléke helyneveinkben

Érdekes csoportot alkotnak a *templom* névrészt tartalmazó helynevek. Középkori településeink jelentős része rendelkezett pusztulása előtt templommal, általában ezek voltak a települések egyetlen, maradandó anyagból emelt épületei. Pusztulásuk után sokáig hirdették még a nyom nélkül eltűnt falvak emlékeit, s gyakran dűlőnevekké is váltak. A névtani kutatás máig adós vele, hogy számba vegye, melyek azok a dűlőnevek, amelyek kétséget kizáróan, minden esetben középkori templom helyére utalnak, s hogy e földrajzi neveket csoportosítsa típusaik alapján (K. Németh András 2013: 160).

2.2. A hely viszonya valamilyen személyhez

Helyneveink jelentős hányada pusztán alanyesetben álló személynév. Az ilyen névadás minden nyelvre jellemző, hiszen ha valaki birtokba vesz, vagy valamilyen kapcsolatba kerül egy földterülettel, közvetlen környezete az ő nevével nevezi el a területet.

2.2.1. A hely birtokosa

A birtoklást kifejezhetik pusztán személynévvel, de birtokos jelzős összetételt is találunk a következő nevekben: *Varga rét, Balog János szanto dölő*. Foglalkozásnév is lehet a vizsgált névrész, pl. *Papréti* (a név utalhat a birtokosra, a szövegkörnyezetből nem lehet eldönteni). Akkor jellemző ez a helynévadás, ha egy személy végzi az adott foglalkozást a településen belül (Benkő 1947: 38).

2.2.2. A hely használója

Sokszor nincs fogódzó ahhoz, hogy a birtokost és a használót egyértelműen el lehessen különíteni: *Falueleje*.

2.3. A hely viszonya valamilyen történéshez

2.3.1 A hellyel kapcsolatos esemény

A tájban történő események névadással járnak, ha jelentőségüknél, szokatlanságuknál fogva az ember figyelmét magukra irányítják (Lőrincze 1947: 20). A névanyagban erre nem találtam példát.

3. A névrész kifejezi a hely valamely más helyhez való viszonyát

3.1. A hely pontos elhelyezkedése

3.1.1. Víz mellett, közelében vagy rajta

Az ember környezetének víznevei viszonyítási alapul szolgálhatnak, hisz a víz könnyen észlelhető, feltűnő és egyben fontos is, így alkalmas arra, hogy a közelében fekvő terület névadásának motivációja legyen: *vizállás, forrás vize, Fekete víz, Ipoly vize, Szuha víz, Tó, Határ patak, Kopas Kút, Lednek kuttya*.

3.1.2. Térszíni forma mellett, közelében vagy rajta

A következő nevek tartoznak ide: *völgy, völgyfő, előhegy, csenevölgy, Törvölgy, Mély völgy, Darázsos völgy, jánosvölgy, Kohári völgy, mély völgy, Biaszó völgy, Pal-hegy Oldal Kis hegy, Pálhegy, kerek hegy, Závoz hegy, szőlő hegy, Déter hegye, hegy-allya, Feljaro nagy hegy*, (a *hegy* 8 esetben fordult elő). Ezek nagy része – amint láthatjuk – kétrészes név.

3.1.3. Tájrész mellett, közelében vagy rajta

Az ide tartozó nevek: *kis határ, határ*.

3.2. A hely viszonyított (relatív) helyzete

Névanyagunkban a *belső, alsó, felső* lexémák fejezik ki ezt a fajta helyviszonyt. A két megkülönböztető jelző utalhat a földfelszín vertikális tagolódására, patakok, folyók szakaszjellegére és folyási irányára, a felszín horizontális tagolódására, kifejezhet néprajzi, településtörténeti vonatkozásokat és a fő világtájakra is utalhat (Pesti 1969: 231). 38 kétrészes név fejez ki ilyen helyviszonyt az elemzett dűlőnevek körében: *Belső Kálói útra járó, Külső Kálnói útra járó*.

4. Többféleképpen értelmezhető helynévrész

Több esetben nem lehet eldönteni, hogy a hely birtokosát vagy használóját nevezi meg a névrész: *Varga rét, Balog János szanto dölő, Herczeg Koburg lugas, Maczo vára, Laczko láz, Kovács szölleje*.

5. Kategorizálhatatlan helynévrész

Sok esetben az első névrész etimológiája ismeretlen. Az elemzést meglehetősen megnehezíti a szlovák névelemek jelenléte, melyek sokszor magyar névelemekkel keverednek: *Bösze, Kercsik, Horkoszló, Priadleje rét, Sülye, Izsó*. Ezeknek a felsorolása túl hosszúvá nyúlna, ezért ettől most eltekintek.

6. Bizonytalan szemantikai tartalmú névrészek

Sziget dűlő: ebben az esetben a névrész utalhat a hely alakjára vagy egy másik helyhez való viszonyára. A *sziget* földrajzi köznévi utótag utalhat egyrészt vízből kiemelkedő száraz részre, másrészt pedig egyenes felszínből való kiemelkedésre. Az utóbbi esetben talán régebben víz vehette körül a területet.

Összegzés

A vizsgált névanyagban a helyek elnevezéséhez főként a dűlő környékének jellegzetes növényzete, a dűlő mellett lévő tájrész, térszínforma szolgál motivációként, de viszonylag nagy számban előfordulnak még méretre, állatvilágra, ott lévő épületekre, a hely birtokosára, pontos és relatív elhelyezkedésére utaló névrészek is. A kétrészes nevek első névrésze a legtöbb esetben sajátosságot jelöl meg.

b.) Lexikális-morfológiai elemzés

A helynevek lexikális-morfológiai elemzése során az egyes neveket a bennük felhasznált nyelvi kifejezőeszközök alapján vizsgáljuk. A helynévben található lexémák és a névalkotásban szereplő toldalékmorfémák összefoglaló megnevezése a névelem. Az egyes helynevek lehetnek egy- vagy többeleműek (Hoffmann 1993: 55–56).

A. Az egyrészes helynevek lexikális-morfológiai felépítése

Köznévi lexémát tartalmazó egyrészes helynevek

Az egyrészes helynevekben szereplő közszavak szófajilag főnevek és melléknevek lehetnek.

Főnevek csoportja

A hely fajtáját megjelölő földrajzi köznevekből 2 elnevezés jött létre a vizsgált megye dűlőnév-anyagában, pl. *Forrás, Halom*. A földrajzi köznév minden esetben helyfajtajelölő funkcióval bír. A személyt vagy foglalkozást jelentő kategóriák pedig birtoklást fejeznek ki. A nem személyt jelölő közszóból származó név az adott helyre jellemző sajátosságot jelöl.

Melléknevek csoportja

A vizsgált anyagban 2 képzetlen melléknév önmagában szerepel a névben: *Rövidék, Hosszak*.

Valamivel való ellátottságot fejez ki az -s képző: *Káposztás föld, Rózsás* stb. Az -s képző kifejezheti a talaj összetételét, milyenségét és színét. A *Sonkolyos* jelentése 'valaminek az alja, seprője, pl. a méhviasz törmeléke' (TESz.).

Szószerkezetek

Birtokos szerkezetre számtalan elnevezést találtunk: *Maczo vára, Kovács szölleje*.

Személynévi lexémákból alakult helynevekben legtöbbször a birtoklás ténye fejeződik ki. A dűlőneveknél a dűlőben fekvő föld birtokosától kapta nevét.

B. A kétrészes helynevek lexikális-morfológiai felépítése

A kétrészes helyneveknek kétféle utótagja lehet: földrajzi köznév vagy valódi helynév (Tóth 2001: 648).

Az előtag főnév: *Rétre járó*.

Az előtag melléknév: *Kis kert, Kis Bucsony*.

A személyt vagy csoportot jelölő főnév + földrajzi köznév kategóriájában csupán foglalkozást jelölő közszavak fordulnak elő: *Pap-rét*.

Az előtag személynév: *Maczo vára*.

A személynév + földrajzi köznév szerkezetű nevek csoportján belül találunk példát arra, mikor az előtag ősi egyelemű: *Kovács szölleje*, többelemű: *Balog János szanto dölő*.

Irodalom

- Angyal László 2014. Nógrád megye többnyelvű dűlőneveinek nyelvi elemzése Pesty Frigyes helynévtára nyomán. In: Alabán Ferenc (szerk.): *Az identitás metamorfózisa irodalomban és nyelvben II.*, Univerzita Mateja Bela. Belianum. Banská Bystrica. 145–163.
- Benkő Loránd 1947. A Nyárádmente földrajzi nevei. *MNyTK* 74.
- Benkő Loránd (szerk.) 1970–1984. *TESz. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.* Budapest.
- Bognár András 1979. *Külső-Szolnok: Pesty Frigyes kéziratosa helynévtárából.* Katona József Megyei Könyvtár – Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár. Szolnok.
- Bognár András 1984a. Útmutató Pest megye földrajzi neveinek gyűjtéséhez. Pest megyei Levéltár – Pest megyei Művelődési Központ és Könyvtár. Budapest.
- Bognár András 1984b. *Hont vármegye és kiegészítések. Pesty Frigyes kéziratosa helynévtárából.* Pest megyei téka 7. Colorprint. Pest megyei Művelődési Központ és Könyvtár.
- Boros Edit 1987. *A Káli-medence helynevei Pesty Frigyes gyűjteményében.* Helytörténeti füzetek 3. Eötvös Károly Megyei Könyvtár Sokszorosító Üzeme. Veszprém.
- Gözszy Zoltán 2005. Pesty Frigyes helynévgyűjtésének tanulságai. In: *Somogy megye múltjából: levéltári évkönyv* 36: 7–17.
- Hajdú Mihály 2006. Pesty Frigyes helynévgyűjtésének megjelentetése. *Névtani Értesítő* 28: 205–15.
- Hoffmann István 1993. *Helynevek nyelvi elemzése.* A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen.
- Hoffmann István – Kis Tamás 1996. *Pesty Frigyes kéziratosa helynévtárából 1864. Bihar vármegye I.* A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 65. Debrecen.
- Hoffmann István – Kis Tamás 1998. *Pesty Frigyes kéziratosa helynévtárából 1864. Bihar vármegye II.* A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 66. Debrecen.
- Kázmér Miklós 1957. Alsó-szigetköz földrajzi nevei. *MNyTK* 95. Budapest.
- K. Németh András 2013. Ráctemplom, Pusztaszentegyház, Templomhely. Elpusztult középkori templomok emléke földrajzi neveinkben – különös tekintettel Tolna megyére. In: Balázs Géza – Grétsy László (szerk.): *Helyneveink érdekességei, tanulságai, népi magyarázatai.* Anyanyelvápolók Szövetsége. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

- Létay Miklós 1995. Pesty Frigyes óbudai helynévtára. In: Kiss Csongor – Mocsy Ferenc (szerk.): Óbuda évszázadai. Kortárs Kvk. Budapest.
- Lőrincze Lajos 1947. *Földrajzi neveink élete*. Budapest.
- Mizser Lajos 1999. *Ugocsa és Ung megye Pesty Frigyes 1864–66. évi Helynévtárában*. Nyíregyháza.
- Mizser Lajos 2001. *Szatmár vármegye Pesty Frigyes 1864–1866. évi Helynévtárában*. Szabolcs-Szatmár-Bereg M. Lvt. Nyíregyháza.
- Ny. Nagy István 2000. *Pesty Frigyes kéziratos helynévtára. Történelmi Veszprém vármegye*. Jókai Mór Városi Könyvtár. Pápa.
- Pastinszky Miklós – Tapolcainé Sáray Szabó Éva 1977. *Pesty Frigyes helynévgyűjtése*. József Attila Megyei Könyvtár. Tatabánya.
- Pesty Frigyes 1984. *Pest-Pilis-Solt vármegye és kiegészítések. Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából*. Coloprint. Pest megyei téka. Szentendre.
- Pesti János 1969. Földrajzi neveink alsó-, felső- (~al-, fel-) helyzetviszonyító elemei. *Nyr.* 93: 229–231.
- Szabó T. Ádám 1986. Magyar-román-német párhuzamos helynévadás: Brassó-Brasov-Kronstadt. *Névtani Értesítő* 8: 54–57.
- Telekiné Nagy Ilona 1994. *Terbeléd földrajzi nevei*. Szlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társasága – Nyitrai Pedagógiai Főiskola Hungarisztika Tanszéke. Nyitra.
- Tóth Anita 2007. *Bihar vármegye dűlőneveinek nyelvi elemzése Pesty Frigyes gyűjteménye alapján*. Debreceni Egyetem, Bölcsésztudományi Kar, Magyar Nyelvtudományi Tanszék. Debrecen.
- Tóth Valéria 2001. *Névrendszertani vizsgálatok az ómagyar korban*. (Abaúj és Bars vármegye). A Magyar Névarchívum Kiadványai 6. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. Debrecen.